

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кафедра українознавства

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Декан філософського
факультету

Іван КАРПЕНКО

2025 р.

Робоча програма навчальної дисципліни

Сектантство як соціокультурний феномен: історія та сучасність

рівень вищої освіти _____ бакалавр _____

галузь знань _____
(шифр і назва)

спеціальність _____
(шифр і назва)

освітня програма _____
(шифр і назва)

спеціалізація _____
(шифр і назва)

вид дисципліни _____ за вибором _____
(обов'язково / за вибором)

факультет _____ міжфакультетська дисципліна _____

2024 / 2025 навчальний рік

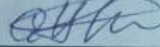
Програму рекомендовано до затвердження вченою радою філософського факультету
“20” вересня 2024 року, протокол № 2

РОЗРОБНИКИ ПРОГРАМИ: Єремєєв П. В., к.і.н., доцент кафедри українознавства

Програму схвалено на засіданні кафедри українознавства
Протокол від 19 вересня 2024 року № _1_

В. о. завідувач кафедри українознавства Наталя АКСЬОНОВА

Програму погоджено науково-методичною комісією філософського факультету
Протокол від 18 вересня 2024 року № _1_

Голова науково-методичної комісії Сергій ГОЛКОВ

ВСТУП

Програма навчальної дисципліни «Сектантство як соціокультурний феномен: історія та сучасність» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавра

Предметом вивчення навчальної дисципліни є феномен сектантства у широкому міждисциплінарному контексті.

Програма навчальної дисципліни складається з таких розділів:

Розділ 1. Сектантство як феномен релігійного життя: багатоманітність визначень, методологія вивчення.

Розділ 2. Історія та сучасність релігійних спільнот в контексті теорії «церква-секта».

1. Опис навчальної дисципліни

1.1. **Мета** викладання навчальної дисципліни: вивчення історії сектантства як соціокультурного феномену.

1.2. Основні **завдання** вивчення дисципліни:

- ознайомитися з історією поняття «сектантство», прикладами його використання задля маніпуляцій суспільною свідомістю;
- засвоїти основи теорії «церква-секта», ознайомитися з основними дискусіями стосовно цієї теорії;
- зрозуміти основні методологічні проблеми вивчення історії релігії, основні шляхи їхнього вирішення;
- на конкретних прикладах показати, яким чином в історії релігійних спільнот проявляються різноманітні сектантські риси.

1.3. Кількість кредитів: 3

1.4. Загальна кількість годин: 90

1.5. Характеристика навчальної дисципліни	
за вибором	
Денна форма навчання	Заочна (дистанційна) форма навчання
Рік підготовки	
3-й	3-й
Семестр	
6-й	6-й
Лекції	
28 год.	8 год.
Практичні, семінарські заняття	
	год.
Лабораторні заняття	
год.	год.
Самостійна робота	
62 год.	82 год.
Індивідуальні завдання	
год.	

1.6. Заплановані результати навчання

Згідно з вимогами освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми студенти повинні досягти таких результатів навчання:

знати:

- історію терміну «сектантство», приклади його використання в процесі маніпулювання суспільною свідомістю;
- основи теорії «церква-секта», дискусії щодо можливостей її застосування для розуміння історії різноманітних релігійних спільнот;
- методологічні підходи до вивчення історії релігії;

вміти:

- застосовувати сучасні методологічні підходи для характеристики історії конкретних релігійних спільнот.

мати навички:

- інтегральні – здатність виконувати складні спеціалізовані завдання та вирішувати практичні проблеми у галузі гуманітаристики, що передбачає застосування сучасних теорій та наукових методів;
- фахові – здатність аналізувати актуальні проблеми сучасності, використовуючи навички аналізу текстів та гуманітарні знання.

2. Тематичний план навчальної дисципліни

Розділ 1. Сектантство як феномен релігійного життя: багатоманітність визначень, методологія вивчення

Тема 1. Вступ. Предмет і завдання курсу.

Поява терміну секта, трансформації його смислового наповнення. Теологічне наповнення терміну «секта», його використання у міжконфесійній полеміці. Співвідношення термінів «секта», «розкол», «ересь». Термін «секта» та проблема маніпуляції суспільною свідомістю.

Тема 2. Використання терміну «секта» у сучасній гуманітаристиці. Теорія «церква-секта»

Поява теорії «церква-секта» (М. Вебер, Е. Трьольч). Розвиток теорії у працях Р. Нібура, Г. Беккера, Дж. Йінгера, П. Бергера. Теорія «церква-секта» та теорія раціонального вибору (Л. Яннаконе).

Тема 3. Критика теорії «церква-секта». Проблема меж застосування теорії.

Основні аргументи супроти теорії «церква-секта». Апологія теорії «церква-секта» у працях її прихильників. Можливості застосування теорії для аналізу історії нехристиянських релігійних спільнот. Проблема коректності застосування теорії «церква-секта» для вивчення історії нерелігійних угруповань.

Тема 4. Методологічні проблеми дослідження історії сектантства.

Термінологічна проблема у вивченні історії релігії. Світська та конфесійна історіографія: чи можлива взаємодія? Історія релігії в контексті дискусій стосовно принципів «методологічного атеїзму», «методологічного агностицизму» та «методологічного луддизму». Можливості застосування феноменологічного підходу до вивчення історії Церкви. Методологічні проблеми вивчення сектантства в контексті проблеми «герменевтичного кола».

Розділ 2. Історія та сучасність релігійних спільнот в контексті теорії «церква-секта»

Тема 5. Історія раннього християнства в контексті теорії «церква-секта»

Співвідношення сектантських та церковних рис в історії ранньохристиянських спільнот. Гностицизм в контексті теорії «церква-секта». Ересь донатистів.

Тема 6. Основні напрямки християнства в контексті теорії «церква-секта»

Історія православ'я та католицизму в контексті теорії «церква-секта». Соціальні характеристики протестантських конфесій.

Тема 7. Історія старообрядництва в контексті теорії «церква-секта»

Старообрядництво як релігійна течія: віхи історії, особливості обрядності та світогляду. Старообрядницькі об'єднання як тип соціальних груп: зміни ставлення до соціуму та внутрішньої організації.

Тема 8. Історія ісламу в контексті теорії «церква-секта».

Проблема соціологічних характеристик ісламу в контексті підходів І. Валлерстайна. Релігійна, політична, соціальна та культурна сфера в ісламі: взаємозв'язок в контексті проблеми дифузності (за Дж. Йінгером).

Тема 9. Юдаїзм в контексті теорії «церква-секта».

Зміни у ставленні до світу та внутрішній організації юдейських громад. Напрямки юдаїзму на сучасному етапі, їхні релігійні та соціокультурні особливості.

Тема 10. Індуїзм та далекосхідні релігійно-філософські течії в контексті сучасних релігієзнавчих підходів.

Духовні течії Далекого Сходу в контексті сучасних дискусій щодо визначення терміну «релігія». Можливості застосування сучасних соціологічних підходів для характеристики релігійної Східної та Південно-Східної Азії.

Тема 11. Нові релігійні течії: соціокультурна еволюція.

Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормони), Свідки Єгови та інші нові релігійні течії: соціокультурна еволюція. Проблема коректності термінів «деструктивний культу» та «тоталітарна секта».

4. Структура навчальної дисципліни

Назви розділів і тем	Кількість годин					
	денна форма					
	усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с. р.
1	2	3	4	5	6	7
Розділ 1. Історія Православної Церкви на Сході Європи як наукова проблема						
Тема 1. Вступ. Предмет і завдання курсу	10	3				7
Тема 2. Використання терміну «секта» у сучасній гуманітаристиці. Теорія «церква-секта»	10	3				7
Тема 3. Критика теорії «церква-секта». Проблема меж застосування теорії	10	3				7
Тема 4. Методологічні проблеми дослідження історії сектантства.	10	3				7
Разом за розділом 1.	40	12				28
Розділ 2. Історія та сучасність релігійних спільнот в контексті теорії «церква-секта»						
Тема 5. Історія раннього християнства в контексті теорії «церква-секта»	6	2				4
Тема 6. Основні напрямки християнства в контексті теорії «церква-секта»	10	2				8
Тема 7. Історія старообрядництва в контексті теорії «церква-секта»	6	2				4
Тема 8. Історія ісламу в контексті теорії «церква-секта».	6	2				4
Тема 9. Юдаїзм в контексті теорії «церква-секта»	6	2				4

Тема 10. Індуїзм та далекосхідні релігійно-філософські течії в контексті сучасних релігієзнавчих підходів	6	2			4
Тема 11. Нові релігійні течії: соціокультурна еволюція	10	4			6
Разом за розділом 2.	50	16			34
Усього годин	90	28			62

5. Теми семінарських (практичних, лабораторних) занять

Навчальним планом не передбачено.

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми, вид роботи	Кількість годин	Форма контролю
		денне	
1	Співвідношення термінів «секта», «розкол», єресь» (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
2	Теорія «церква-секта» та теорія раціонального вибору (Л. Яннаконе) (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
3	Проблема коректності застосування теорії «церква-секта» для вивчення історії нерелігійних угруповань (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
4	Методологічні проблеми вивчення сектантства в контексті проблеми «герменевтичного кола» (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
5	Єресь донатистів (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
6	Адвентизм в контексті теорії «церква-секта» (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
7	Пилипівська згода безпопівщини в контексті теорії «церква-секта» (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
8	Історія уруповання хариджитів (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
9	Хасидизм в контексті сучасних соціологічних теорій (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
10	Соціальні характеристики даоських груп (опрацювання наукової літератури з теми)	6	Співбесіда
11.	Рух Ошо (опрацювання наукової літератури з теми)	2	Співбесіда
	Разом	62	

6. Індивідуальні завдання

Не передбачаються

7. Методи навчання

Методи навчання – взаємодія між викладачем і здобувачами, під час якої відбувається передача та засвоєння знань, умінь і навичок від викладача до здобувача, а також самостійної та індивідуальної роботи здобувача. При проведенні визначених планом видів занять використовуються такі методи:

1. Під час викладення навчального матеріалу:
 - словесні (бесіда, пояснення, розповідь, інструктаж);
 - наочні (ілюстрування, демонстрування, самостійне спостереження);
 - практичні (відтворення рецептів).
2. За організаційним характером навчання:
 - методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності;
 - методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності;
 - методи контролю та самоконтролю у навчанні;
 - бінарні (поєднання теоретичного, наочного, практичного) методи навчання.
3. За логікою сприймання та засвоєння навчального матеріалу: індуктивно-дедукційні, репродуктивні, прагматичні, дослідницькі, проблемні тощо.

Основні форми освітнього процесу при вивченні дисципліни «Історія тасмних товариств»:

- навчальні заняття;
- самостійна робота здобувачів;
- робота в наукових бібліотеках та мережі Інтернет;
- контрольні заходи.

З метою активізації навчально-пізнавальної діяльності здобувачів при вивченні дисципліни «Сектантство як соціокультурний феномен: історія та сучасність» використовуються різноманітні методи навчання, а саме: вербальні (словесні), наочні та практичні методи, які включають в себе як подання матеріалу викладачем (лекція, розповідь, пояснення, бесіда), так і роботу здобувачів з науково-популярним відео, довідковою, науково-популярною і навчальною літературою та глобальною мережею Інтернет; робота з відео рецептів страв, виконання тестових завдань, підготовка самостійної роботи тощо. Метод викладання навчального матеріалу визначаються викладачем у залежності від цілей і завдань, виду занять, змісту теми, можливостям (інтелектуальним, психологічним, морально-етичним тощо) здобувачів, наявним умовам і часу, відведеному для вивчення теми.

Під час лекцій використовуються наступні методи: пояснювально-ілюстративний, або інформаційно-рецептивний метод (реконструкція, лекція, пояснення, робота з джерелами, демонстрація тощо), проблемний метод подачі навчального матеріалу. Під час викладання навчального матеріалу лекції використовується мультимедійна презентація.

8. Методи контролю знань

Контроль здійснюється за рейтинговою системою. Зміст курсу поділений на 3 змістовних розділи. Кожний розділ включає в себе лекції, самостійну роботу здобувачів, які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань програмного матеріалу. Оцінка успішності знань здобувачів здійснюється в двох формах: самостійна робота і підсумковий контроль (залік).

Підсумковий семестровий контроль здійснюється під час проведення заліку. Загальна кількість балів за успішне виконання залікових завдань – 60. Час виконання – до 30 хвилин.

Тести – 60 балів (30 тестових завдань по 2 бали кожне). Для допуску до заліку здобувач/ка має за результатами поточного контролю отримати **не менше 10 балів**.

УВАГА! У разі використання заборонених джерел на екзамені здобувач на вимогу викладача залишає аудиторію та одержує загальну нульову оцінку (0).

Викладання курсу «Історія тасмних організацій» ґрунтується на принципах академічної доброчесності. Здобувачі вищої освіти зобов'язані дотримуватись принципу академічної доброчесності відповідно до ст. 42 Закону «Про освіту»(2017).

Дотримання академічної доброчесності здобувачами вищої освіти передбачає:

– самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання, атестації (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей);

– посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей;

– дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права;

– надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використанні методики досліджень і джерела інформації.

У разі настання / подовження дії **обставин непоборної сили** (в тому числі запровадження жорстких обмежень із заборонаю відвідування ЗВО) здобувачам вищої освіти денної та заочної форм навчання надається можливість скласти **залік в тестовій формі** (білет містить 30 тестових завдань, здобувач одержує 2 бали за кожну вірну відповідь) **дистанційно на платформі Moodle** в дистанційному курсі «Кухня та традиції народів світу».

Замість виконання завдань (вивчення тем) можуть також додатково враховуватись такі види активностей здобувача:

- проходження тренінг-курсів чи дистанційних курсів з використання сучасних освітніх технологій на платформах Coursera, Prometheus тощо (за наявності відповідного документу про їх закінчення, надання копії викладачу);
- участь в майстер-класах, форумах, конференціях, семінарах, зустрічах з проблем використання сучасних освітніх технологій (з підготовкою есе, прес-релізу, інформаційного повідомлення тощо, що підтверджено навчальною програмою заходу чи відповідним сертифікатом);
- участь у науково-дослідних та прикладних дослідженнях з проблем використання сучасних освітніх технологій (в розробці анкетних форм, проведенні опитувань, підготовці та проведенні фокус-груп, обробці результатів дослідження, підготовці звіту, презентації результатів тощо, що підтверджується демонстрацією відповідних матеріалів).

Схема нарахування балів

Поточний контроль, самостійна робота, індивідуальні завдання								залік	Сума			
Розділ 1				Розділ 2				Контрольна робота	Індивідуальне завдання	Разом	40	100
T1	T2	T3	T4	T1	T2	T3	T4	-	-	60		
5	5	5	5	5	5	5	5					

T1, T2 ... T10 – теми розділів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності впродовж семестру	Оцінка
	для дворівневої шкали оцінювання
90-100	зараховано
70-89	
50-69	
1-49	не зараховано

Критерії оцінювання залікової роботи

Оцінка 55–60 балів передбачає повне і впевнене засвоєння програми курсу, знання основних джерел і додаткової літератури, уміння аналізувати й узагальнювати історичний

матеріал, порівнювати, оцінювати, пояснювати історичні факти на основі здобутих із різних джерел знань, користуватися науковою термінологією.

50–54 бали виставляється за впевнене засвоєння курсу, знання історичної хронології, вміння логічно будувати відповідь, робити аргументовані висновки, аналізувати історичний матеріал. Також за умови, якщо студент припустився незначних помилок або зробив не зовсім повні висновки.

40–49 балів передбачає виконання всіх вимог до оцінки, за наявності принципових помилок при викладанні засвоєного матеріалу або неповних висновків.

30–39 балів передбачає часткове висвітлення змісту теоретичних питань та недостатнє вміння застосовувати теоретичні знання для розв'язання практичних завдань. При цьому студент не вміє логічно мислити. Поставлене завдання виконане ним не повністю, але у його відповідях продемонстроване розуміння основних положень матеріалу навчальної дисципліни.

20–29 балів передбачає виконання всіх вимог до оцінки, а також якщо в студента виникають проблеми навіть з відтворенням основного матеріалу.

0–19 балів виставляється, якщо студент не засвоїв матеріал, передбачений програмою курсу.

11. Рекомендоване методичне забезпечення

Базова література

1. Академічне релігієзнавство : підручник для вузів / А. Колодний, Б. Лобовик, Р. Трачук, В. Кулик . – Київ : Світ Знань, 2000 . – 862 с.
2. Єремєєв П. В. Методологічні проблеми застосування теорії «церква-секта» при дослідженні історії релігії // Науковий щорічник «Історія релігій в Україні» / За заг. ред. М.Капраля, О. Киричук, І. Орлевич. – Львів: «Логос», 2017. Вип. 27. – С. 552-562.
3. Релігієзнавство: історія та теорія релігії : підручник / Олександр Михайлович Єременко, Наталія Степановна Звонко, Ярослав Валерійович Кічук, Олександр Миколайович Литвинов, інш. – Сєверодонецьк : Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля, 2017 . – 267 с.
4. Релігієзнавчий словник [Текст] / НАН України, Ін-т філософії, Від-ня релігієзнавства ; ред.: А. Колодний, Б. Лобовик. - К. : Четверта хвиля, 1996.

Допоміжна література

1. Арзуманова Т. Релігійне повсякдення христів у ХІХ ст. (на прикладі Харківської губернії) // Нові сторінки історії Донбасу. 2016. № 25. С. 134 – 145.
2. Безносова О. В. Пізнє протестантське сектантство півдня України (1850–1905) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України”. Дніпропетровськ, 1998. 20 с.

3. Белікова (Романюк) М. В. Меноніти : “свої” або “чужі” на півдні України (1789-1917)? // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 119–124.
4. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення. Київ: Ніка-Центр, 2012.
5. Єремєєв Павло. Герменевтичне коло та (не)можливість політкоректності: термінологічна проблема у дослідженнях з історії релігії // Науковий щорічник "Історія релігій в Україні" / за заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук; Львівський музей історії релігії; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. Львів: "Логос", 2019. Вин. 29. С. 3-17.
6. Єремєєв П. В. ВІД ЗАХИСТУ ТРИДЕНТСЬКОЇ МЕССИ ДО РЕВІЗІЇ СВЯЩЕННОГО ПИСАННЯ (Реценція на: Lundberg M. A Pope of Their Own: El Palmar de Troya and the Palmarian Church. Second Edition. Uppsala Studies in Church History 11. Uppsala: Uppsala University, Department of Theology, 2020) // Українське Релігієзнавство. № 95. 2024. С. 96–100. <https://doi.org/10.32420/2306-3548/2024.95.11>
7. Єремєєв П. В. Пальмаріанська церква // Велика українська енциклопедія. 2024. URL: [https://vue.gov.ua/Пальмаріанська церква](https://vue.gov.ua/Пальмаріанська_церква)
8. Івлєва Я. А. Скопєцька секта Таврійської губернії в першій половині XIX століття : особливості віровчення / Я. А. Івлєва // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Львівський музей історії релігії ; вид-во “Логос”, 2009. – Кн. I. – С. 356–361.
9. Лиман І. І. Регулювання взаємин адептів офіційної церкви зі старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПУ, 2004. – Випуск 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – С. 54–63.
10. Моїсеєнко Л. Православні секти духовного християнства в Південно-Східній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Наука. Релігія. Суспільство. — 2012. — № 3. — С. 15-23.
11. Потоцький В. П. Переслідування сектантів-містиків на Слобожанщині в умовах свободи віросповідання (1909–1917 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2008. № 822, Вип. 10. С. 75-81.
12. Потоцький В. П. Секта скопців у Бессарабії та на Поділлі (середина XIX–початок XX ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2014. № 1138, Вип. 19. С. 62-68.
13. Потоцький, В. П. Російська секта скопців у Румунії та її зв'язки з одновірцями в Україні (XIX – початок XXст.) // Дриновський збірник, 2015, 8(8), 26-33.
14. Benton Johnson. A Critical Appraisal of the Church-Sect Typology // *American Sociological Review*, Vol. 22, No. 1. (Feb., 1957), pp. 88-92.
15. Benton Johnson. On Church and Sect // Source: *American Sociological Review*, Vol. 28, No. 4 (Aug., 1963), pp. 539-549
16. Colin Campbell. Clarifying the Cult // *The British Journal of Sociology*, Vol. 28, No. 3. (Sep., 1977), pp. 375-388.
17. Knibbe Kim, Droogers André. Methodological Ludism and the Academic Study of Religion // *Method and Theory in the Study of Religion*. –2011. № 23.

18. Laurence R. Iannaccone. Why Strict Churches Are Strong // *The American Journal of Sociology*, Vol. 99, No. 5. (Mar., 1994), pp. 1180-1211.
19. Lu Y. Impact of the State on the Evolution of a Sect / Y. Lu, G. Lang // *Sociology of Religion*. 2006. №67:3. P. 249-270.
20. Lundberg M. A Pope of Their Own: El Palmar de Troya and the Palmarian Church. Second Edition. Uppsala Studies in Church History 11. Uppsala: Uppsala University, Department of Theology, 2020
21. Peter L. Berger. Sectarianism and Religious Sociation // *The American Journal of Sociology*, Vol. 64, No. 1. (Jul., 1958), pp. 41-44.
22. Porpora D. Methodological Atheism, Methodological Agnosticism and Religious Experience // *Journal for the Theory of Social Behaviour*. – 2006. – № 36(1).
23. Pototsky V. The problem of identification of religious sects in the Ukrainian province (on the example of the village of Komisarivka, Katerynoslav province). // V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences', 2021, 33, 15-22.

Посилання на інформаційні ресурси в Інтернеті, відео-лекції, інше методичне забезпечення

1. КаКаШыБыЗы [огляди сучасних книг з релігієзнавства] // режим доступу: <https://www.youtube.com/channel/UCkr80cssgX1R4CQjaWm99og/featured>
2. Кирило Говорун: канал, присвячений християнству <https://www.youtube.com/c/cyrilhovorun>
3. Портал «Релігія в Україні» // режим доступу: <https://www.religion.in.ua/>
4. Релігієзнавчий хробак [канал Олега Кисельова про релігієзнавчі книги] // режим доступу: <https://t.me/relhrob>
5. Релігійно-Інформаційна Служба України // режим доступу: <https://risu.ua/>